

Derix, Jan (2009), *Brengers van de Boodschap. Geschiedenis van de katholieke missionering vanuit Nederland van VOC tot Vaticanum II*. Erven Derix/Nijmegen: Valkhof Pers, pp. 803, ISBN 9789056253110, € 39,50.

Eijt, José (2009), *We waren er altijd. Zusters in zorg en verpleging. Franciscanessen van de H. Elisabeth 1880-2009*, Breda: Van Ierland Uitgeverij B.V, pp. 491, ISBN: 97890-78071686, € 24,95.

Gennip, Joep van & Marie-Antoinette Willemsen (red.) (2010), *Het geloof dat inzicht zoekt. Religieuzen en de wetenschap*. (Metamorfozen 9), Hilversum: Verloren, pp. 228, ISBN 9789087041816, € 23,-.

Heyst, Annelies van, Marjet Derks & Marit Monteiro (2010), *Ex Caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19^e en 20^e eeuw*. Hilversum: Verloren, pp. 1195, ISBN 9789087041533, € 55,-.

Uit het Rijke Roomsche Leven, onder deze titel had het vroegere weekblad *De Katholieke Illustratie* een vaste rubriek met korte berichten en veel foto's over nieuwe kloosters, vertrekkende missiepaters, jubilea van hogere geestelijken en moeder-oversten en andere voor het katholieke volk belangrijk geachte gebeurtenissen. Zoals de titel al doet vermoeden was het vooral bedoeld om de glorie van de RK Kerk te verkondigen.

Sinds de achteruitgang van deze kerk in Nederland is de belangstelling voor haar geschiedenis gegroeid! Vooral de geschiedenis van de verschillende zustercongregaties heeft sinds de oprichting van de Stichting Echo, die zich inspant om die geschiedenis vast te leggen, een grote bloei doorgemaakt. Van vele orden en congregaties is in de loop van de laatste twintig jaar de geschiedenis geboekstaafd. (Voor een overzicht kan men raadplegen: Vugt, Joos van, *Kloosters op schrift. Een bibliografie over de orden en congregaties in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw*, (te raadplegen via de website van het Katholiek Documentatie Centrum: <http://www.ru.nl/kdc/>). Het einde is nog niet in zicht. Het lijkt er op of allerlei congregaties, die nu hun einde (in Nederland althans) zien naderen, voor het plechtig sterven hun geschiedenis willen laten vastleggen. De vakmensen van de Stichting Echo doen dat graag, en deskundig!

Voor mij liggen vier boeken, met heel verschillende stukken geschiedenis van dit 'rijke roomsche leven'. Ik bespreek ze in de mate van toenemend belang voor de sociale wetenschappen. Gemeenschappelijk aan deze studies is dat ze alle betrekking hebben op religieuzen, leden van een religieuze orde of congregatie.

De journalist Jan Derix had voor zijn krant vele reportages over Nederlandse missionarissen geschreven, hij had ze overal ter wereld bezocht, had kennis gemaakt met hun werk en hun problemen en was daardoor gefascineerd geraakt. Omdat er geen boek was dat de gehele geschiedenis van al die vaderlandse missionarissen vertelde, had hij zich voorgenomen om na zijn pensionering dat te gaan schrijven. Al eerder had hij boeken geschreven over aspecten en onderdelen van het Nederlandse koloniale verleden, zoals over Jan van Eechoud, of over het missiewerk in het Amazonegebied. Maar *Brengers van de*

Boodschap is zijn magnum opus geworden, dat hij kort voor zijn dood in 2009 voltooide. Hij wilde een integrale en samenhangende beschrijving geven van het Nederlandse aandeel in de katholieke wereldmissie, globaal vanaf de tijd van de VOC tot Vaticanum II (p. 11). Het gaat over de brengers van de boodschap, niet over de boodschap zelf. De auteur had geen wetenschappelijke pretentie, maar een journalistieke. Het werk is bedoeld voor het brede publiek (p. 10). Het is een groot werk geworden, ook omdat de auteur zijn grenzen erg ruim getrokken heeft. De eerste vier hoofdstukken zijn bijvoorbeeld meer algemene missiegeschiedenis, en handelen over allerlei vormen van ‘missie’ voor zover Nederlanders daar iets mee van doen hadden: het eerste hoofdstuk (*De eeuwen vooraf*) gaat over de komst van de missionarissen vanuit Engeland (*De Dokkumse moordzaak*), Clovis en Karel de Grote, Noormannen en kruistochten enz., tot de dertiende eeuw. Het tweede (*De eerste missies*) handelt met name over de eerste missies naar de Mongolen, waarin de Vlaamse franciscaan Willem van Rubroek een belangrijk aandeel had. Het was ook het begin van de eerste missie in China die echter ten gronde ging toen in 1368 de Chinezen in opstand kwamen tegen de Mongoolse overheersing. Hoofdstuk 3 en 4 handelen over de Spaanse en Portugese veroveringen en de daarbij aansluitende missionering. Hoofdstuk 5 gaat over de missie van de jezuïeten, met name over Franciscus Xaverius. Hier komt weer een Nederlander naar voren: Casper Berse, afkomstig uit Goes, rechterhand van Franciscus Xaverius. Berse wordt door de auteur ‘de eerste Nederlandse missionaris’ genoemd. Helaas is deze man vergeten en niet zalig of heilig verklaard. “Na hem hebben bijna drie eeuwen lang Nederlanders bijna geen rol gespeeld in de missionering” (p. 85).

De eigenlijke missiegeschiedenis van de RK Kerk begint in 1622, toen in Rome de *Congregatio de Propaganda Fide* werd opgericht, hét orgaan dat eeuwenlang het missiebeleid zou gaan leiden. Na in vogelvlucht de ontwikkeling van de kerk in de 17e en 18e eeuw geschetst te hebben begint de eigenlijke geschiedenis van de Nederlandse missionarissen in hoofdstuk 11. Dan worden achtereenvolgend de missie in Nederlands Oost-Indië tot rond 1900 (hoofdstuk 12); in West-Indië (hoofdstuk 13), en in hoofdstuk 14 een veel minder bekende missie, die naar Noord-Amerika, behandeld. Hoofdstuk 15 gaat over de ontwikkeling van ‘het thuisfront’: de groei en bloei van de (oorspronkelijk buitenlandse) congregaties van priesters, broeders en zusters in Nederland. Hoofdstuk 16 behandelt het (nieuwe) begin van de missie in China tot en met de Boxeropstand. Daarop volgt de ontdekking van Afrika en de missie aldaar (hoofdstuk 17). Dan gaan we (in hoofdstuk 18) terug naar Indonesië, waar de missie rond 1900 in een stroomversnelling kwam, vooral door de werkwijze der jezuïeten en de komst van de vele zustercongregaties. In hoofdstuk 19 wordt ‘het tijdperk van Van Rossum’ behandeld, de Nederlander die aan het hoofd stond van de *Propaganda Fide* van 1918 tot 1932, en die een krachtig beleid voerde. Hoofdstuk 20 behandelt de ‘roomse droom’: de missie in Scandinavië (en het mislukken ervan!). Merkwaardig is wel dat de missie in Zweden van de Nederlandse franciscanen hierbij niet genoemd wordt. De geschiedenis wordt nu doorgetrokken tot 2000. In de volgende vier hoofdstukken, die globaal de periode van 1900-1940 behandelen, worden de missies

in Oost- en West-Indië, in China, Afrika en Zuid-Amerika besproken. De hoofdstukken 26-28 behandelen de oorlogstijd, en in de volgende komen de laatste jaren van de missie (ongeveer tot 1965) aan bod.

Conclusie: het is een groots werk, dat een mooi overzicht geeft wat er in de voorbije eeuwen door Nederlandse missionarissen is verricht in heel de wereld. Geschreven in een vlotte stijl zodat de verhalen blijven boeien. Maar het werk heeft ook enkele grote manco's. De opzet is onduidelijk, er is geen algehele theorie of visie; daardoor is de indeling niet helder, en evenmin het perspectief van waaruit geschreven wordt. De verhalen lijken daarvoor soms eindeloos. Bovendien is de gebruikte literatuur vaak gedateerd. Dat de auteur weinig of geen bronnenstudie heeft verricht is begrijpelijk voor zo'n omvangrijk werk. Maar het lijkt soms of de literatuurlijst ook beperkt is gebleven. Om een enkel voorbeeld te noemen: bij de geschiedenis van de missie in Nieuw-Guinea wordt niet het grote driedelige werk van Boelaars genoemd, hoewel het van 1991-1997 is. Maar als geschiedenis voor een breed publiek is het werk van Derix zeer informatief.

Van heel andere aard is de studie van José Eijt, *We waren er altijd*. In dit kloeke boekwerk, met veel foto's, wordt de geschiedenis van de zustercongregatie van de franciscanessen van de H. Elisabeth uit Breda belicht. Het is een gedegen historische studie zoals van dr. Eijt verwacht kon worden. Zij heeft al meerdere boeken over congregaties geschreven.

Deze congregatie is in zoverre bijzonder dat ze is opgericht om zieken aan huis te verzorgen, iets dat in de 19^e eeuw volstrekt nieuw was, en dat bovendien op gespannen voet stond met de opvatting over religieus leven: de zusters werden immers verondersteld in gemeenschap te leven, te bidden en te werken. In deze congregatie verbleven de zusters soms weken of maanden bij een zieke aan huis! Zoals vele congregaties kende ook deze een bloei in de jaren dertig van de vorige eeuw, waarna het aantal roepingen sterk terugliep. De spanningen tussen de werkdruk en het religieuze ideaal komen in deze geschiedenis sterk naar voren, zoals ook de gebrekkige doorstroming van leden naar bestuursposten. Daardoor kon een kleine groep jarenlang alle belangrijke posten bezetten, wat tot grote verstarring leidde. Er was totaal geen sprake van enige kadervorming. In de jaren zestig leidde dit tot een crisis, waarna de bisschop van Breda moest ingrijpen.

Deze geschiedenis toont helder aan hoe groot het idealisme van de kandidaten was, maar ook hoe dat ze soms gemangeld werden tussen de hoge werkdruk en de kloosterlijke verplichtingen die geen ruimte lieten tot persoonlijke ontplooiing. Bovendien was de kwaliteit van de leiding, zoals vaker, gering, was er weinig feeling voor de spirituele nood van de zusters en werd het werk zelf heilig verklaard. De studie is goed gedocumenteerd, met veel foto's en ook interviews met zusters en ex-zusters. Het is een mooi huldeblijk aan een congregatie die het aandurfde om het einde eerlijk onder ogen te zien en een testament te (laten) schrijven!

De boven genoemde Stichting Echo belegt jaarlijks een studiedag rond een thema uit de geschiedenis van de religieuzen. De resultaten ervan worden uitgegeven in de serie *Metamorfosen*. De bijeenkomst van 2008 had als thema de rol van de religieuzen in de

wetenschap. De lezingen zijn in uitgebreidere vorm hier gebundeld onder de titel: *Het geloof dat inzicht zoekt. Religieuzen en de wetenschap*. (Metamorfosen 9), onder redactie van Joep van Gennip en Marie-Antoinette Willemsen.

Het is een boeiende bundel waarin veel aan bod komt. Voor sociale wetenschappers lijken me vooral van belang de bijdragen van Monteiro over de dominicanen, De Kok over de franciscanen en Winkeler over het ontstaan van het KASKI. Monteiro, auteur van de monografie *Gods predikers*¹ schrijft over de spanning waarin de dominicanen kwamen door hun vasthouden aan de neo-thomistische filosofie en theologie, en hoe veranderingen daarin weer leidden tot interne spanningen, en tot spanningen en onbegrip met het bestuur der dominicanen in Rome. Het leidde ook tot grote verdeeldheid tussen de Nederlandse dominicanen, en tot het ontstaan van 'antiThomassen'. Het zelfbeeld van de dominicanen als een rationele, strijdbare en masculiene groep verkondigers van de waarheid, ging zich tegen hen keren. De transformatie die zich sinds de jaren zestig aandienende was echter niet genoeg om de leidende plaats in de theologie voor de dominicanen te behouden.

Jan de Kok, auteur van een grote monografie over de geschiedenis van de Nederlandse franciscanen² schreef over de pragmatische benadering van wetenschap bij de franciscanen (De Kok spreekt over 'minderbroeders' maar dat is strikt genomen onjuist: deze benaming geldt ook voor de kapucijnen en conventuelen, die echter niet aan bod komen). De franciscanen ontwikkelden geen eigen theologische visie. Daar lag bij hen ook niet de nadruk, maar veel meer op de praktische en pastorale behoeften. Vandaar dat er relatief veel aandacht werd besteed aan sociale wetenschappen. Typerend is in dezen de levensloop van de franciscaan Hilarius van Rooy. Hij was docent moraaltheologie geweest. Toen zijn medebroeders zich bezig gingen houden met justitiepastoraat vroegen zij hem om advies. Hij verdiepte zich in de materie, begon er over te publiceren en werd zo de aangewezen kandidaat voor de nieuwe hoogleraarzetel criminologie te Groningen! Ook voor de missies gold eenzelfde tendens: de praktische vakken waren belangrijker. In de missie van Nieuw-Guinea liepen meer antropologen dan theologen rond! Deze pragmatische ondertoon van de studie lag volgens De Kok in de lijn van de franciscaanse traditie die nooit in de wetenschap als zodanig geïnteresseerd was maar veeleer in haar nut voor een beter leven. En in de Nederlandse situatie gold tevens: wat belangrijk was voor de pastoraal binnen een verzuilde kerk. De mijnwerkers in Limburg hebben baat gevonden bij de inzet der franciscanen daar. En ook de oprichting van het KASKI is een uitvloeisel van die inzet. Hierover handelt de bijdrage van Lodewijk Winkeler, *Sociografie en pastoraal beleid 1946-1957. Franciscanen en de opkomst van de godsdienstsociologie in Nederland*. Hij laat zien dat het met name de franciscanen zijn geweest die betrokken waren bij de oprichting en de beginjaren van het KASKI, en dat de rol van de eerste directeur en later hoogleraar Zeegers veel minder belangrijk is geweest. Een interessante bijdrage, van belang voor de geschiedenis van de godsdienstsociologie in Nederland.

De betekenis van de jezuïeten voor de wetenschap wordt belicht in een vijftal bijdragen: Joep van Gennip over *De bijdrage van de Nederlandse jezuïeten aan de geschiedwetenschap*.

schappen tussen 1850 en 1967; die van Harry Knipscheer over *Sterrenkunde om de Chinezen te bekeren* (met name over Ricci, Adam Schall en de Vlaming Ferdinand Verbiest); Paul Begeyn over Athanasius Kircher (1602-1680) 'de laatste man die alles wist', en die om de censuur te ontwijken zijn boeken in Nederland liet drukken! Wil Derkse schrijft over de bijdrage van de jezuiteten aan de exacte vakken, vroeger en ook nu; Frans Kurris schrijft over hetzelfde thema met name in de tijd van de verzuiling.

In twee bijdragen, die van An Vanderberghe (*Tussen habijt en maatpak. De antropologische ambities van de Missionarissen van Steyl (svd) 1890 – 1939*) en Marie-Antoinette Th. Willemsen (*Op gespannen voet. De moeizame relatie tussen missionarissen, wetenschappers en Rome. Enkele voorbeelden uit de Flores-missie*) wordt de bijdrage van missionarissen aan de antropologie exemplarisch besproken. Het gaat dan met name om de invloed van Wilhelm Schmidt svd, de oprichter van het Anthropos-Instituut. Het zijn twee interessante artikelen.

Dan volgt nog een bijdrage van Jan Braber over de *Priesterhoogleraren aan de katholieke Universiteit Nijmegen 1923 - 1998. Enige kwantitatieve bespiegelingen*. Hij laat zien dat het benoemingsbeleid niet louter op wetenschappelijke gronden gevoerd werd. Financiële redenen (priesters, en zeker paters, lid van een kloosterorde, waren vaak veel goedkoper dan leken!) en redenen van competenties speelden een grote rol. De laatste bijdrage, van Marjet Derks (*Geprofest en gepromoveerd*) handelt over het aantal promoties van vrouwen, en met name van religieuze vrouwen, zusters. Verrassend voor mij: het aantal gepromoveerde zusters is veel groter dan verwacht. Zij vormden de voorhoede van de academisch gevormde katholieke vrouwen!

Deze bijdrage aan deze rijke bundel is tevens een bruggetje naar het volgende werk van Annelies van Heyst, Marjet Derks en Marit Monteiro: *Ex Caritate*. Een monumentaal werk, zowel qua omvang (bijna 1200 pagina's, waarvan 80 pagina's noten en 40 pagina's bronnen en literatuur) als qua presentatie: de geschiedenis van alle actieve congregaties van zusters op hun verschillende werkvelden en in hun interne ontwikkeling. Het boek is ontstaan uit het verlangen van de toenmalige SNVR (Stichting Nederlandse Vrouwelijke Religieuzen) om, toen deze stichting opgeheven werd en opging in de KNR (Konferentie Nederlandse Religieuzen), de geschiedenis ervan te laten schrijven.³ Het is bedoeld als een 'geestelijk testament' van alle zustercongregaties. Ik heb het geboeid gelezen, ondanks de soms wat breedsprakerige stijl, de vele details en anekdotes en herhalingen. Er staan naast de grote lijnen vele 'petits histoires' in, interviews met bekende en minder bekende figuren, veel tabellen en overzichten (voor een buitenstaander is het overzicht van de soms wisselende namen van de verschillende congregaties erg nuttig!).

Het werk bestaat uit twee delen: eerst worden, na een inleidend hoofdstuk, de vier grote werkvelden van de actieve religieuzen beschreven: onderwijs en opvoeding; caritatieve en professionele verpleging; zorg voor de hulpbehoevenden; en als laatste missiezusters en de missionaire beweging. Dit deel is ook van belang voor de geschiedenis van de professionalisering van deze terreinen, met name van verpleging en onderwijs. De auteurs leggen veel nadruk op een vergeten aspect: de informele kennis en kunde die door

de zusters werd ingebracht in deze werkvelden. Gedetailleerd wordt beschreven hoe de opbloei van deze werkzaamheden gepaard ging met grotere professionalisering, waarbij de zusters soms ingehaald en voorbij gestreefd werden door de leken, met alle spanningen van dien.

Daarna volgt in deel twee, in vijf hoofdstukken, de interne ontwikkeling: geestelijke leiding en begeleiding; intreden; uittreden; vernieuwing en vergrijzing; claustrumgeest en nieuwe spiritualiteit. Dit laatste hoofdstuk is met name van belang omdat het handelt over het verschil tussen de oude spiritualiteit en de nieuwe. Het schetst de interne ontwikkeling van de spiritualiteit en het zoeken naar nieuwe vormen. Het boek eindigt met enkele concluderende stellingen. Ik noem er enkele:

- De bijdrage van de congregaties aan het onderwijs in Nederland is groot geweest. Vaak was onderwijs een van de doelstellingen van de congregatie. Met grote inzet, en met steeds meer kennis en kunde is een groot deel van de katholieke kinderen (vooral meisjes) door zusters opgevoed, van kleuterschool tot en met middelbare school. In dat proces hebben de zusters ook hun bijdrage geleverd aan de professionalisering van het beroep. De auteurs wijzen ook op het belang van de informele kennis en kunde die werd ingebracht, soms via de internationale contacten van verschillende congregaties.
- De zusters hebben tot 1878 de oude traditie van het gasthuis voortgezet en verbeterd. Hun inzet en bekwaamheid werden door iedereen geprezen. Na 1878 kwam daar grotendeels het moderne ziekenhuis voor in de plaats, en ook daar hebben de zusters een leidende rol gespeeld. Maar soms werden zij op dit terrein ingehaald en voorbij gelopen door de lekenverpleegkundigen. Het was een complex proces, door de auteurs fijnzinnig ontrafeld. Het boek vormt zo een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de professionalisering in Nederland.
- De beroepsmatige professionaliteit en de religieuze professie van zusters stonden met elkaar op gespannen voet.

Zoals gezegd, het is een groot werk, en een uitstekend werk, gebaseerd op veel archiefstudies, een ruime literatuurstudie en op gesprekken met zusters en andere betrokkenen. Dat in zo'n werk toch kleine en soms grotere fouten sluipen is bijna onvermijdelijk. Om er een paar te noemen: bij de geraadpleegde tijdschriften wordt niet *Reliëf* genoemd, de opvolger van *De Kloosterling* (1972-1989); Thom van der Goot was geen pater maar een hele jonge franciscaner broeder (p. 981); de docenten van de ATO gingen na de opheffing zeker niet allemaal over naar de Hogeschool De Horst (p. 976); de franciscaan Spronk (p. 922) is pater Serapion Pronk; de verwijzing naar *Als een mosterdzaadje* is onvindbaar; verwarrend is een mededeling dat 'sommige overtredingen van de leefregel 'op straffe van zonde' verplicht waren gesteld', zonder dat er een vindplaats voor wordt opgegeven (p. 990). Deze foutjes zijn mij toevallig opgevallen. Belangrijker lijkt me de afwezigheid van de franciscaanse samenwerking in het geheel. Immers, vele zustercongregaties waren franciscanessen, en sloten zich in de jaren zestig aan bij de Franciscaanse Samen-

werking (later Franciscaanse Beweging). Ze kregen ook een gemeenschappelijke nieuwe regel. Deze samenwerking en vernieuwing komt niet naar voren. Waarschijnlijk waren er meer van dergelijke samenwerkingsverbanden (bijvoorbeeld tussen dominicanen en dominicanessen; tussen de missionarissen van het H. Hart (MSC) en de Dochters van O.L.Vrouw van het H. Hart). Dat brengt mij tot een ander aspect: het boek geeft geen analyse van de regels van de verschillende congregaties. Dat het allemaal ongeveer hetzelfde was, lijkt mij al te gemakkelijk gezegd. Toch deden de zusters hun professie op die regel, het was dus een document van levensbelang! Een vraag die opkomt bij het lezen over allerlei praktijken van boetewerken is: in hoeverre is het algemeen, in hoeverre geldt wat bij één congregatie gebruikelijk was, voor alle zusters? Dus ook hier de vraag: was er niet meer differentiatie onder de congregaties, was het allemaal één pot nat?

In het laatste hoofdstuk wordt vanaf paragraaf 6 (*Erfenissen van de claustrummentaliteit*) een analyse gegeven van de theologische achtergrond van het kloosterleven tot 1960. “De kern van deze claustrummentaliteit was dat lijden en vernedering ergens goed voor waren”. Dat lijkt me een onjuiste stelling. De kern van de ‘claustrummentaliteit’ ligt mijns inziens veeleer in de overtuiging dat het religieuze leven een aparte, en betere, hogere bestaanswijze was (het was een ‘staat van volmaaktheid’). De overtuiging dat offer, boete e.d. goed waren, was niet eigen aan religieuzen, maar gold voor alle gelovigen!

Ik miste in deze studie de vergelijking met de situatie in andere landen. Natuurlijk, je kunt niet alles verwachten, en het boek werd al zo dik! Maar het zou verhelderend zijn geweest om de Nederlandse situatie te vergelijken met enkele andere landen in West-Europa of de USA. De bewering dat de ontwikkeling overal ongeveer hetzelfde verliep lijkt me te gemakkelijk en is waarschijnlijk ook onjuist.

Geschiedenis maakt altijd nieuwsgierig naar het vervolg: hoe gaat het verder. Jammer genoeg zwijgt het boek hierover. Er worden geen prognoses gemaakt (sterven alle congregaties in Nederland uit?), en er wordt niets gezegd over nieuwe bewegingen, nieuwe vestigingen (vanuit het buitenland). Misschien verlang ik teveel. Maar als het religieuze leven, in de vorm van een levenslange toewijding, in de vorm van een professie, een gelofte, een vast onderdeel is van de kerk (minstens van de RK kerk), dan is te verwachten dat er nieuwe bewegingen zullen ontstaan. Voorbeelden in Frankrijk en de USA getuigen daarvan. Voor sociale wetenschappers ligt hier nog een tamelijk onontgonnen terrein. Sociologische studies over religieuze orden en congregaties, in het spoor van wat Weber de ‘virtuosi’ noemde, zijn er weinig. Historici zouden geholpen zijn met een meer sociologische benadering. Patricia Wittberg schijnt ongeveer de enige te zijn die zich daar mee bezighoudt.⁴ Maar ik wil niet eindigen met een negatieve noot: *Ex caritate* is een groots werk en een rijke bron voor ieder die zich wil verdiepen in de geschiedenis van het religieuze leven in Nederland.

Jan Sloot
(Tilburg)

Literatuur

- 1 Monteiro, M. (2008), *Gods predikers. Dominicanen in Nederland (1795/2000)*, Hilversum: Verloren. (Besproken in *R&S*, 2009, jrg. 4, 81).
- 2 Kok, Jan de (ofm), (2008), *Acht eeuwen minderbroeders in Nederland*, Hilversum: Verloren.
- 3 Ook van een ander samenwerkingsverband dat intussen is opgeheven, de Stichting/samenwerking Nederlandse Priester Religieuzen (SNPR) is intussen een geschiedenis verschenen:
Jacobs, J.Y.H.A. (2010), *Werken in een dwarsverband. Een portret van de gezamenlijke Nederlandse priesterreligieuzen 1840 – 2004*, Nijmegen: Valkhof Pers.
- 4 Wittberg, Patricia (1994), *The Rise and Decline of Catholic Religious Orders. A Social Movement Perspective*, Albany: State University of New York Press. Daarna heeft zij verschillende artikelen gepubliceerd over dit onderwerp, o.a. in *Sociology of Religion*.